

Abstract:**Abusir's shadows**

This short study presents an assessment of the latest developments in Egypt after January 25, 2011 with regard to ancient Egyptian monuments, specifically to Abusir and to the pyramid zone of Memphis in general. Abusir is one of

the most badly affected sites in Egypt. More than 200 places have been damaged by illegal excavations; the expedition's total of three field magazines have been vandalised; the so-called Bonnet's cemetery in South-East Abusir has been damaged irreversibly, and the false door of Rahotep dating to the 24th century B.C.E. has been destroyed.

Archeologický výzkum hrobky lékaře Neferherptaha¹

Veronika Dulíková – Martin Odler – Petra Havelková

Výzkum jižního Abúsíru pod vedením Miroslava Bárty se na podzim roku 2010 zaměřil na prostor jihovýchodně od mastaby soudce Intiho (AS 22; Bárta 2002: 28–33) a jeho otce, vezíra Kara (AS 16; Bárta et al. 2009). Byla zde objevena a prozkoumána kamenná mastaba vrchního lékaře Neferherptaha, kterou označujeme jako AS 65. Události v Egyptě na počátku roku 2011 způsobily, že mnohé informace z výzkumu zůstaly neúplné. Při vandalském rabování abúsírských skladů české expedice byly totiž zničeny i některé archeologické prameny (zvláště antropologické a zoologické povahy; více viz s. 5–8).

Mastaba lékaře Neferherptaha (AS 65)

Objev mastaby AS 65 může platit za vhodnou ukázkou toho, jak i odkrytí jedné jediné hrobky a jejího bezprostředního okolí může poskytnout vhled do složitých dějin pohřebiště v jižním Abúsíru a jak výzkum několik otázek zodpoví, ale zároveň vyvolává mnoho dalších.

Celková odkrytá plocha nadzemní části hrobky zabírala zhruba 18 × 8,8 m. Vrstvy zasypu nad hrobkou se odlišovaly, jižní část pokrýval písek promíchaný s úlomky vápence, cihel, uhlíků a fragmentů keramiky ze Staré říše. Severní část zavál pouštní písek a na některých místech stavbu výrazně poškodila eroze.

Největší dochovaná výška kamenné zdi je téměř dva metry a tvoří ji šest vrstev opracovaných a nestejně velkých bloků vápence. Původní úroveň podlahy snad naznačuje vybíhající řádek bloků, podlaha však určitě nebyla kamenná. Stejně tak se nenašly žádné kamenné stropní bloky. Horní část stěn hrobky velmi pravděpodobně tvořilo zdivo z nepálených cihel, z něhož se však mnoho nedochovalo. Není zřejmé, zda dvojitý materiál použitý při stavbě stěn měl nějaký zvláštní význam, či byl pouze výsledkem snahy majitele zlevnit a zrychlit stavbu.

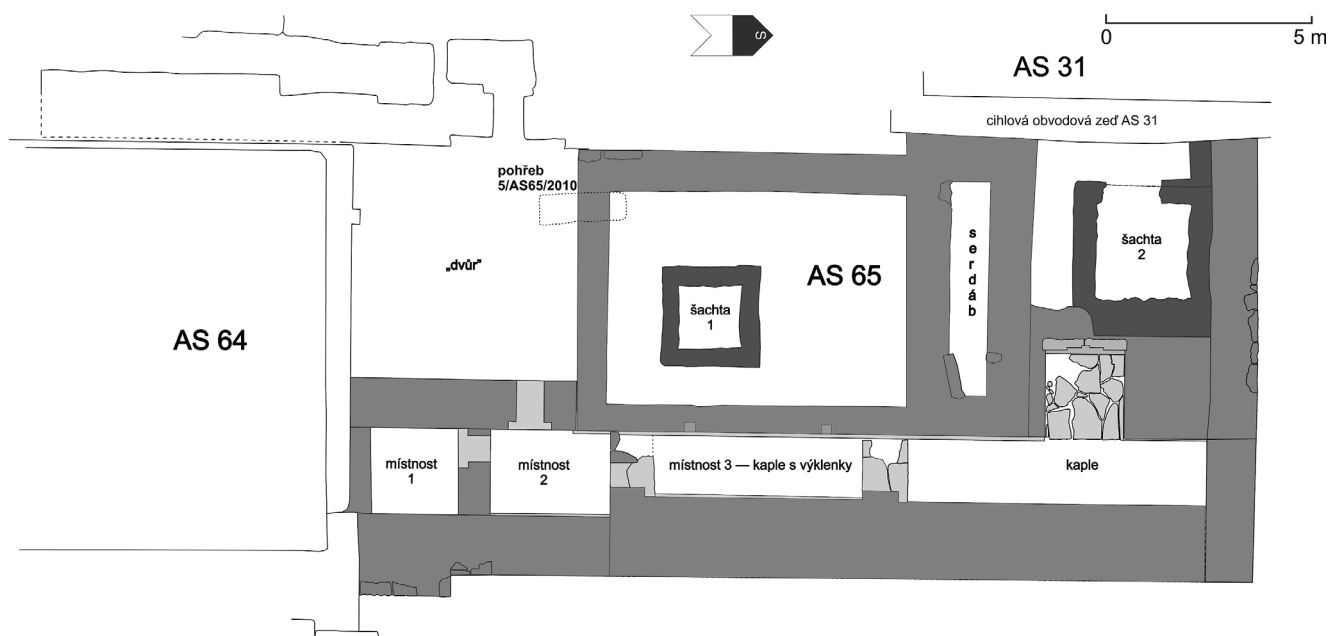

Obr. 1 Stavební nápis v hieratickém písmu prozradil titul a jméno majitele hrobky: vrchní lékař Neferherptah (kresba H. Vymazalová)

Skloněné zdivo na vnější straně hrobky bylo nejlépe zachováno a dokumentováno na jižní straně, zbytky fasády byly patrné i na východní a severní straně. Západní část zdiva hrobky nebyla kamenná, ale pravděpodobně cihlová a využíla ochranné cihlové zdi obestavěné kolem bezejmenné kamenné mastaby AS 31, k níž většina lékařovy hrobky přiléhala. Archeologický kontext potvrzuje, že hrobka AS 65 byla vystavěna později než stavba AS 31.

Bloky tvořící zdivo hrobky na spojích překrývaly dvě vrstvy malty a ve vnější vrstvě byl ostrým nástrojem naznačen průběh bloků. Výsledný dojem z celé stavby by dnes asi nepůsobil příliš esteticky, můžeme se zde však setkat s příkladem úplně jiného vnímání podoby stavby a stavu jejího dokončení v staroegyptské kultuře. Zdivo mastaby se z publikovaných abúsírských hrodek podobá např. Nebtejemneferesině mastabě z královské části nekropole (Krejčí – Callender – Verner et al. 2008: figs. 2.2, 2.4).

Hrobka lékaře Neferherptaha měla v nadzemní části šest místností (obr. 2). Vstupovalo se do ní na jihozápadní straně do předsíně (místnost 2; s rozměry 3 × 2 m, 6 × 4 staroegyptské lokty; jeden loket měřil přibližně 0,52 m). Směrem na jih byla místnost 1, pravděpodobně tzv. sklad hrobky (4 × 4 lokty, 2 × 2 m). Směrem na sever se z předsíně návštěvník dostal do chodbové kaple (místnost 3; 13 × 1,5 m, 26 × 3 lokty), kde byly v líci kamenné zdi v rozestupu šesti loktů dva jednoduché zahloubené výklenky ve spodní části z kamene, v horní dozděné cihlami a obílené. Jednotlivé místnosti vymezují prahy dlážděné opracovanými kamennými bloky, z nichž jeden rozděluje místnost 3 na jižní a severní část. V severní části se nachází velká kaple (půdorys 1,5 × 1,5 m; 3 × 3 lokty), jejíž celou západní stěnu zabíraly nepravé dveře. Tyto dveře byly vyhotoveny z kvalitního bílého vápence natřeného červenou barvou, aby připomínaly ceněnou asuánskou žulu. Jejich horní část je silně erodovaná a dochovaná spodní polovina nenese žádné reliéfy ani nápisy. Velmi pravděpodobně nápis identifikující majitele – ať už vytesaný v reliéfu nebo napsaný barvou – obsahoval horní díl dveří, dnes zničený. Kaple představuje

Obr. 2 Plán hrobky lékaře Neferherptaha (AS 65) a jejího okolí. Objekty zkoumány na podzim 2010 (kresba M. Odler)

jedinou místnost v hrobce, která byla vydlážděna (nepravidelnými vápencovými deskami). Jižně od kaple se nacházel serdáb (prostor pro sochu majitele). Cihlové jádro zdíva v něm bylo narychlo obloženo vápencovými bloky, z archeologické situace je patrná pouze šířka serdábu, jež činila dva lokty (1 m). Místnost měla výrazně protáhlý obdélný půdorys.

Kamenná část hrobky ukazuje dvě hlavní stavební fáze. V první byla kromě kaple s nepravými dveřmi postavena i chodbová kaple s výklenky. V druhé fázi byly přistavěny místnosti 1 a 2 s novým hlavním vstupem, v důsledku čehož došlo k rozšíření areálu Neferherptahovy hrobky. Místnost 1 sloužila pravděpodobně jako sklad.

Jméno a hlavní titul majitele hrobky prozradily stavební značky, zaznamenané hieratickým písmem na některých blocích mastaby (obr. 1). Jméno Neferherptah („Krásná je Ptahova tvář“) je ve Staré říši doloženo také z královského Abúsíru, ale i z jiných částí Egypta (Scheele-Schweitz 2006: 477/1928

a 478/1931). Tento muž užíval titul vrchní lékař (*wr swnw*). V této souvislosti je zajímavé poznamenat, že severně od Neferherptahovy mastaby stojí mastaba dalšího lékaře (*shd swnw*) Ptahotepa (AS 36), jejíž výzkum bude ještě pokračovat.

Podzemí hrobky AS 65

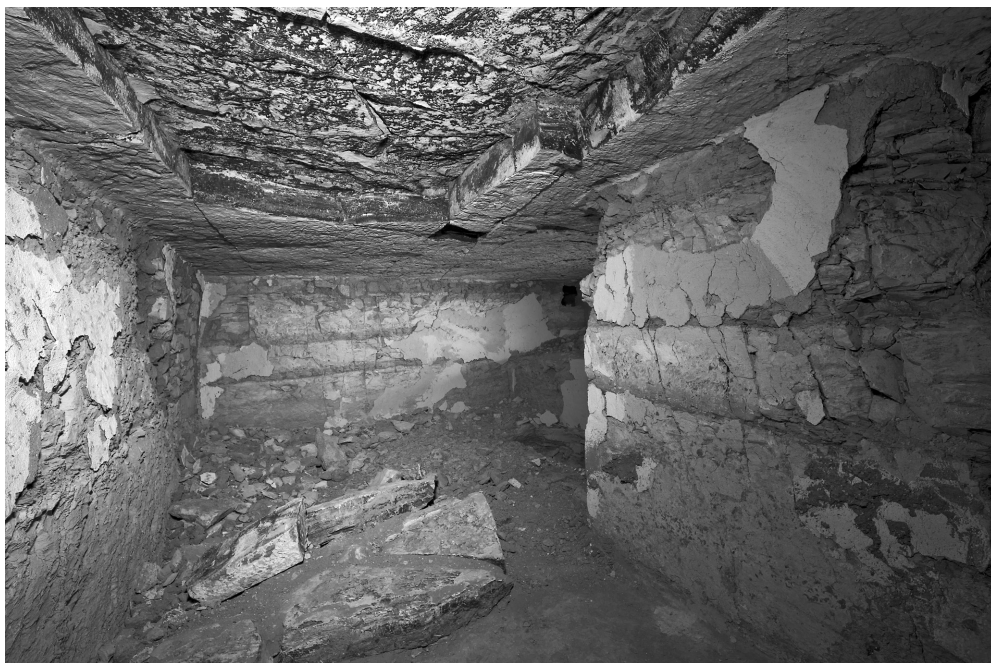
Západně od výklenků chodbové kaple se nacházelo ústí šachty 1 a stejným směrem od velké kaple ústí šachty 2. Podle velikosti a umístění byla šachta 2 určena pro pohřeb majitele hrobky, šachta 1 pravděpodobně pro jeho manželku.

Šachta 2

Šachta, která ústila západně od hlavní kaple hrobky (obr. 2, 3), a o níž se proto můžeme domnívat, že vedla do pohřební komory majitele hrobky, dosahovala poměrně úctyhodných rozměrů, (světlost asi $2 \times 2 \text{ m} = 4 \times 4$ lokty; hl. zhruba 11,2 m = 22 loktů). Do pohřební komory se vstupovalo z východní stě-

Obr. 3 Nadzemní část mastaby Neferherptaha, pohled od východu. Vpravo se nachází kaple s nepravými dveřmi, za níž je umístěno ústí šachty 2. Ústí šachty 1 lze spatřit zcela vlevo, v popředí část chodbové kaple s nikami (foto M. Bárta)

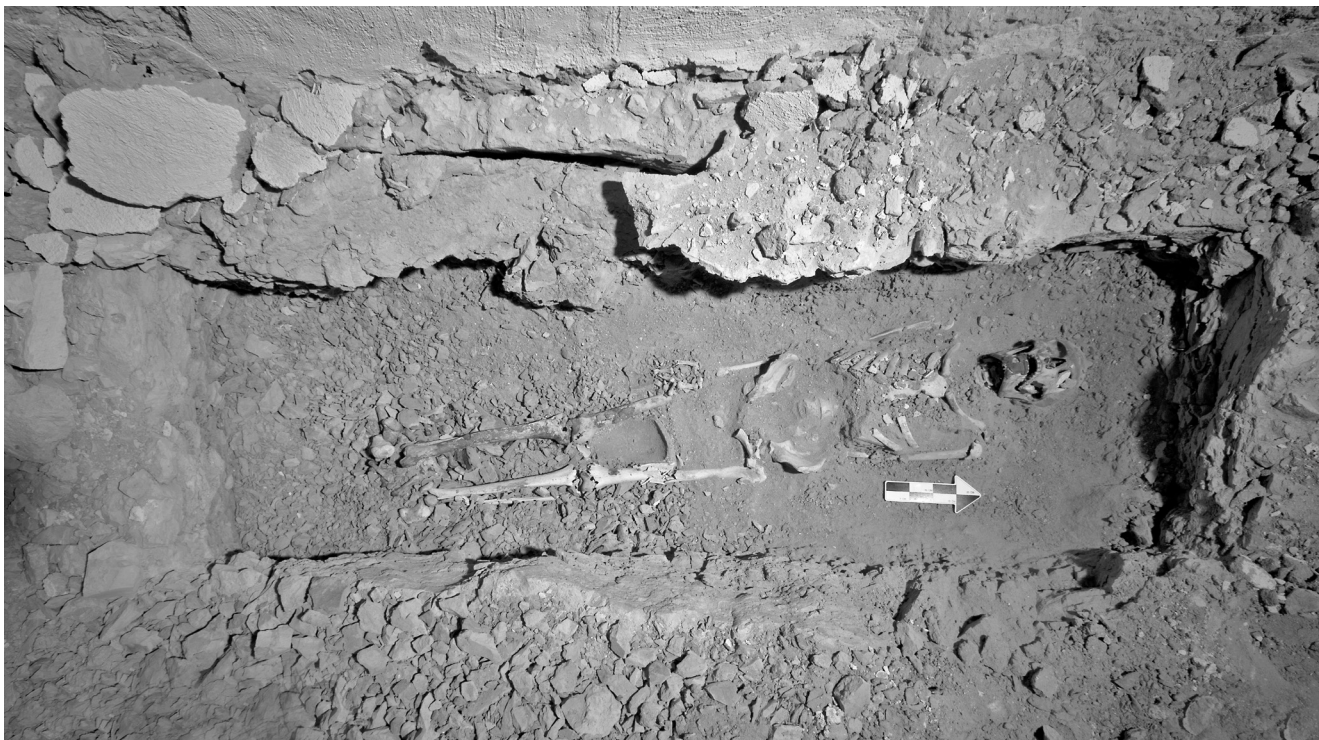

Obr. 4 Pohřební komora lékaře Neferherptaha (hrobka AS 65, šachta 2) s upadlými stropními bloky. Napravo za rohem je vidět část vyhloubené pohřební jámy, ve které bylo uloženo tělo majitele hrobky (foto M. Frouz)

ny dna šachty do severojižně probíhající prostory. Dno šachty spolu s komorou a výklenkem pro pohřeb mělo v půdorysu tvar lomeného písmene U. Stopy po její zadržce nebyly nalezeny. Komora (6,4 × 4,8 m = 13 × 10 loktů; s výškou asi 2 m = 4 lokty) vytesaná do tafly, geologického podloží abúsírského pohřebiště, byla obložena bloky místního žlutého vápence, obílenými a dozdobenými červenými tečkami. Vápenkové obložení tak mělo opět připomínat žulu. Některé bloky obložení se působením zubu času (a přispěním zemětřesení) uvolnily z původního umístění a spadly (obr. 4). Fragменты tafly pokrývající dno (?) pohřební komory pocházejí zřejmě z prvotních stavebních úprav komory.

V komoře byl na západní straně výklenek s tzv. lavicí pro víko sarkofágu. Jednalo se o kamenný stupeň, jenž byl ponechán v pohřební komoře pro uložení víka až do okamžiku zakrytí těla zesnulého ve vaně sarkofágu. Před lavicí byla do tafly vyhloubena pohřební jáma, v níž ležela neporušená a téměř kompletně zachovalá kostra majitele hrobky v natažené poloze na zádech, s rukama podél těla (obr. 5). Hlava zemřelého směřovala na sever. Lebka i pánev vykazují výrazné mužské rysy,² což odpovídá odůvodněnému předpokladu, že pohřbeným byl sám majitel hrobky, vrchní lékař Neferherptah. Antropologické zpracování jeho tělesných pozůstatků odhalilo, že se dožil věku 35 až 50 let, pravděpo-

Obr. 5 Pohřeb lékaře Neferherptaha (hrobka AS 65, šachta 2), jehož tělo zalito bahnem (foto M. Frouz)

dobnější je spíše dolní hranice tohoto intervalu. Kostru uloženou v pohřební jámě pokrývala vrstva nilského bahna, které mělo pro staroegyptského majitele symbolický význam obnovy života poté, co zesnulý přešel do zásvětí. Tento zvyk je doložen i u jiných pohřbů ze Staré říše, např. v gízké hrobce princezny ze 4. dynastie (Hassan 1953: 4), v Mahasně, i později v hrobech z První přechodné doby (Garstang 1902: 32). V západní Sakkáře, na dohled od Abúsíru, byl objeven pohřeb s vrstvou bahna pokrývajícím zesnulého v zapečetěné, a tedy neporušené pohřební jámě. I když situaci výkopci interpretovali jako indicie činnosti deště a splachů bahna, pravděpodobnější je záměrné zalití těla v průběhu pohřbu (Rzeuska 2010: 106).

Pokud kdy byly v komoře nějaké předměty z pohřební výbavy, odnesli je zloději již v minulosti. Několik nálezů dokládá, že někdy po zániku zádušního kultu majitele byla šachta otevřená a pohřební komora volně přístupná. V komoře se našly další lidské kosti, úlomky různě datované staroříšské keramiky a drobné zvířecí kosti hlodavců z vývržků sov, které patrně hnízily přímo v komoře.

Šachta 1

Sedm metrů jižně od ústí šachty 2 byla vyhloubena další šachta (světlost cca 1,60 × 1,55 m = 3 × 3 lokty; hl. 10,6 m = 21 loktů), při jejímž dně se ve východní stěně otevírala do skály hrubě vytesaná pohřební komora (3,70 × 1,45 × 1,60 m = zhruba 8 × 3 × 3 lokty) orientovaná severojižním směrem. Při východní stěně ležel na zemi velmi poškozený pohřeb. Úlomky kostí pravděpodobně patřily ženě ve věku 35 až 50 let, patrně manželce lékaře Neferherptaha. Tělo uložené hlavou k severu původně leželo v dřevěné rakvi, jak naznačují úlomky dřeva mezi kostmi. Dále byly objeveny fragmenty textilu, zřejmě zbytků obinadel nebo rubáše, které se při dotyku rozpadaly na prach. Pohřební komora byla téměř zcela vykradena. Z výbavy zesnulé se dochovalo pouze měděné zrcadlo uložené pod jejíma nohama a dva fajánsové korálky. Odrazová plocha zrcadla má mírně eliptický tvar (19,9 × 18,5 cm). V její dolní části se dochoval krátký trn plochého tvaru pro nasazení dřevěné rukojeti.

Příliš rychlý pohřeb

Několik zjištěných faktů nasvědčuje, že původní plán hrobky byl v průběhu stavby pozměněn. Velká část hrobky je z kamene, což poukazuje na relativně vyšší postavení jejího majitele ve staroegyptské společnosti. Pro nepravé dveře měl k dispozici kvalitní vápenec, obložení komory bloky kamene také nebylo technologicky jednoduchou záležitostí. Rozměry šachty 2 a tzv. lavice pro víko sarkofágu v pohřební komoře indikují záměr majitele být pochován jinak a lépe, než ukazuje zjištěný stav – lékařovo tělo mělo být uloženo do kamenného sarkofágu. Avšak namísto toho Neferherptah spočinul v jámě v podlaze pohřební komory, zalitý symbolickým bahnem.

Púdorys mastaby AS 65 patří k jednodušším (obr. 2) a lze jej srovnat s jinými hrobkami. První prozkoumaná podobná hrobka nebyla bohužel dosud podrobně publikována. Nachází se v Gíze a dostala označení G 1011. Její nadzemní část obsahuje větší kapli na severu, úzkou chodbovou kapli orientovanou severojižně a rovněž obdélný serdáb. Oproti Neferherptahově hrobce se však do této mastaby vstupovalo z východu a také počet pohřebních šachet byl vyšší. Gízkou

hrobku pomohl datovat do 5. dynastie vzácný nález dřevěné písafské tabulky se jmény panovníků, mezi nimiž je posledním Neferirkare (Reisner 1910). Plánem je lékařově hrobce podobná také např. hrobka G 2085 v Gíze, s větší kaplí na severu a oddělenou chodbovou kaplí se dvěma výklenky (Fisher 1924: 31–34). Gízké hrobky i ta abúsírská mají společné rovněž i to, že vznikly v omezeném prostoru zastavěném staršími mastabami. Je tedy velice pravděpodobné, že také autora plánu hrobky AS65 musel ovlivnit především nedostatek prostoru, a proto není rozvržení úplně symetrické.

Serdáby s obdélným půdorysem se vyskytují v hrobkách rovněž v Abúsíru, např. na pohřebišti rodiny krále Džedkarea (Verner et al. 2002: 114), v Nebtejemneferesině hrobce na královské nekropoli nebo v jižním Abúsíru v hrobce Isesise-neba (Bárta 2001: 65) a v Karově hrobce (serdáb 2; Bárta 2009: 68–69).

Datování hrobky AS 65

Časové umístění hrobky AS 65 není jednoduchou otázkou. Spodní hranici doby výstavby určují zlomky keramiky, které se povedlo objevit pod kamennými bloky hrobky. Datovány jsou do 5. dynastie. Dalším argumentem pro datování do tohoto období jsou nepravé dveře v kapli. Dochovala se pouze jejich dolní polovina, z níž je zřejmé, že měly dvoje veřeje a nebyly zdobeny lemováním. Podle chronologických kritérií egyptologa Nigela Strudwicka (1985: 9–52) spadají do 5. dynastie.

Z nálezů v hrobce se zdá být nejslibnější chronologickou oporou měděné zrcadlo. Christine Lilyquistová (1979: 50) datuje eliptická zrcadla do 6. dynastie. Mezi příklady však uvádí zrcadlo z neporušené pohřební komory v Edfú, kterou autoři výzkumu kladou již do závěru 5. dynastie (Alliot 1933: fig. 81, pl. XXXV: 2). Hlavní potíží datování zrcadel se jeví být jejich nedostatečný výskyt v primárních kontextech z období 5. dynastie. Nález zrcadla proto neposkytuje přesnější chronologické ukazatele. Na základě uvedených argumentů se kloníme k datování mastaby AS 65 do 5. dynastie, spíše do její druhé poloviny.

Analogická gízká stavba G 1011 byla nepřímým datována písemným pramenem do druhé poloviny 5. dynastie. Abúsírské analogie méně obvyklého obdélného serdábu lékařovy hrobky ukazují na období 5. dynastie, kdy (jak se zdá) se vyskytovaly nejčastěji; známé jsou však i z doby pozdější.

Dvůr, který možná nebyl dvorem

Výzkum prostoru jižně a západně od hrobky AS 65 odkryl poměrně složitou nálezovou situaci, z jejíž analýzy vyplývá, že abúsírské pohřebiště bylo v průběhu Staré říše intenzivně zastavěno hrobkami využívajícími i ta nejmenší volná prostranství.

Nejstarší zjištěnou stavbou v tomto místě je velká cihlová hrobka AS 64. Přestože archeologická sonda odkryla pouze její severní hranu (délkou 11,5 m, resp. 23 loktů), podařilo se zjistit, že stavba měla dva cihlové stupně, z nichž nižší byl obezděn kolem vyššího. Vnější zeď mastaby byla omítnuta hlínou, která postupně erodovala. Vzhledem k rozměrům hrobky a materiálu pravděpodobně patří do 3. dynastie. Západně od této hrobky vznikla po jisté době menší cihlová hrobka (zatím bez označení), která snad dosahovala až k jižnímu okraji další mastaby AS 31. Jako poslední byla v tomto prostoru postavena lékařova hrobka (AS 65), zabírající (do té

Obr. 6 Nepravé dveře Idžeziho, inspektora kněží ducha *ka* (foto M. Frouz)

doby snad volné?) prostranství, které po čase ještě zmenšila přístavbou místností 1 a 2. Vznikl tak jakýsi „dvůr“ vyznačený na obr. 2, který byl ve starověku ohraničen ze čtyř stran stavbami nebo jejich sutinami. Z dnes již početných výzkumů realizovaných českou expedicí v jižním Abúsíru tak postupně vyplývá, že na konci Staré říše byla tato část nekropole tvořena pestrou mozaikou hrobek různého stáří a architektonického provedení.

Objevování již neexistujících hrobek

Při odkrývání Neferherptahovy mastaby a čištění jejích prostor v nadzemní i podzemní části byly nalezeny troje nepravé dveře, dva hrubě opracované obětní oltáře, jeden libační bazének a šestnáct zlomků reliéfní výzdoby různého stylu a provedení. Je zjevné, že uvedené předměty byly původně součástí hrobek úředníků, které se nacházely někde poblíž lékařovy hrobky a které pravděpodobně ustoupily mladším stavbám. Sekundární nálezy kamenných bloků jsou při výzkumu v jižním Abúsíru poměrně častým nálezem. Hieroglyfické nápisy na nich představují cenné svědectví o dávno zaniklých hrobkách, jejich majitelích, rodinných příslušnících atd. (např. Bárta 2003: 227–228, obr. 8–11 v příloze).

Jedním z takových nálezů podzemní výzkumné sezóny jsou vápencové nepravé dveře s obilným povrchem. Po sejmutí bílé vrstvy ze dveří se ukázala modro-bílo-červená polychromie na římse a hieroglyfický nápis, který byl poměrně neobratně vyryt a vyplněn modrou barvou (obr. 6). Text pro-

zradil, že tyto nepravé dveře patřily jakémusi Idžedžimu. Jinde ve starém Egyptě nedoložené jméno se v jižním Abúsíru objevilo již na obětním oltáři a na fragmentu vápencového bloku, nalezených při dřívějším výzkumu hrobky vezíra Kara a jeho synů (Bárta et al. 2009). Tituly, způsob provedení znaků i modrá pasta, která je vyplňovala, nasvědčují, že se jedná o tutéž osobu, která jako inspektor kněží ducha *ka* (*šhd hm(w)-k3*) dohlížela na chod zádušních kultů několika jedinců pohřbených v této oblasti memfidské nekropole. Zmíněné vápencové fragmenty byly původně součástí Idžedžihovy hrobky. Soudě z opracování kamene a způsobu výzdoby se jednalo o menší a skrovnou stavbu zbudovanou v 6. dynastii. Ležela zřejmě někde v blízkosti hrobek členů Karovy rodiny či mastaby lékaře Neferherptaha.

Idžedžihovy nepravé dveře konzervoval v poslední den svého pobytu během podzimní části expedice restaurátor Martin Dvořák. Mohla tak být pořízena podrobná fotografická dokumentace předmětu. Za normálních okolností by dveře dále zůstaly ve skladu expedice a čekaly na další epigrafický průzkum. Tyto nepravé dveře – brána z onoho světa, která přestala vytržením z původního umístění fungovat již ve starověku – však byly v únoru letošního roku ze skladu zcizeny zloději. Jiné nepravé dveře z podzimní sezóny, zcela obilné, pozornosti vandalů unikly. Naštěstí si zloději neuvědomili, že pod vápnitou vrstvou se rovněž ukrývá barevná výzdoba a hieroglyfický nápis. Odstranění bílé vrstvy a konzervování dveří bude provedeno při některé z následujících expedic.

Pozoruhodný pohřeb ženy s pečetičkem

Při výzkumu hrobky lékaře Neferherptaha byl objeven jeden neporušený sekundární pohřeb. Nad jižní vnější zdí hrobky lékaře byla umístěna rákosová rakev obdélníkového tvaru (165 × 55–60 cm) uložená do mělké jámy, v níž byla ve skřebené poloze pochována žena. Podle antropologického určení se dožila více než padesáti let (obr. 7). V blízkosti různých částí jejího těla se našly pozůstatky tkanin zhotovených ze lněných vláken. Jednalo se patrně o zbytky obinadel ovinutých kolem těla. Způsob pohřbu vypovídá, že tato žena patřila k chudšímu obyvatelstvu. Jedinou pohřební výbavou zeměle byla nepálená cihla ve funkci podhlavničky a malé pečetičko nalezené na hrudní kosti.

Knoflíkové pečetičko jehlanovitého tvaru má čtvercovou pečetičící plochu o rozměrech stran 1,1 cm (obr. 8). Bylo vyrobeno z enstatitu³ a glazováno modrozeleně. Pod špičkou byla provrtána dírka, kterou se provlékala šňůrka sloužící k zavěšení, pravděpodobně na krk. Na pečetičící ploše je vyryta frontálně zobrazená jako by tančící postava se zvednutýma rukama, přikrčenýma nohama a zvířecím ocasem. Postavička s největší pravděpodobností představuje boha Bese, ochránce staroegyptských žen a domácností (Janák 2005: 47–48).

Knoflíková pečetička jsou hojně doložena z nekropolí náležejících k hlavním městům krajů (nomů) v Horním Egyptě, odkud se dále rozšířila k Memfidě, do Núbie a do oázy Dáchla. S tímto typem hrobové výbavy byli většinou pohřbíváni chudí venkované nebo obyvatelé měst do mělkých jámových či šachtových hrobů od počátku 6. dynastie do začátku Střední říše. Knoflíková pečetička tedy představovala vývojovou fázi stojící mezi válečkovými pečetičkami používanými již od Předdynastické doby a skaraby užívanými od 12. dynastie (Wiese 1996: 1, 11). Během tří set let (6. – počátek 12. dy-

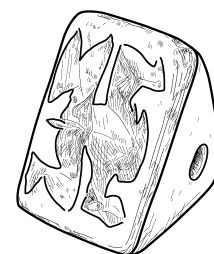
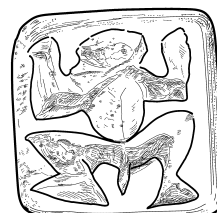
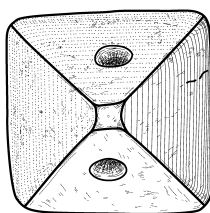
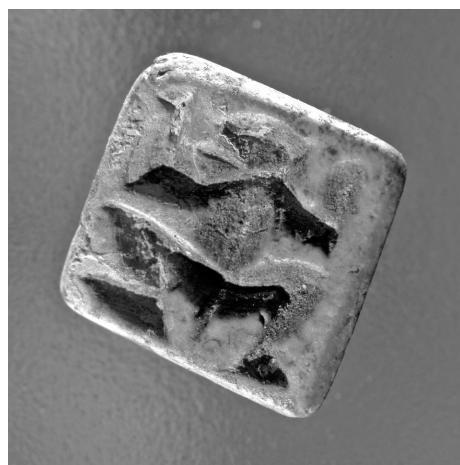
Obr. 7 Sekundární pohřeb starší ženy v rákosové rakvi (foto V. Dulíková)

nastie) prošla knoflíková pečetička pestrým vývojem co do tvaru i vyobrazení, který dovoluje poměrně spolehlivé typologické datování. Dosud známé amulety jehlanovitého tvaru s vyrytou postavou Bese jsou neznámého původu. Na základě posouzení tvaru a motivu spadají do období 6. dynastie (Wiese 1996: taf. 2, č. 19 a 20).

Abúsírský nález nově přibylý do souboru knoflíkových pečetiček je prvním svého druhu, u něhož je zdokumentován archeologický kontext. Ač se může tento drobný nález někomu jevit jako bezvýznamný, opak je pravdou. Amulet je poměrně přesným chronologickým vodítkem, a navíc je ojedinělým nálezem knoflíkového pečetička v oblasti severní Sakkáry a Abúsíru, kde o jejich existenci vypovídalo donedávna jen pár

otisků (Wiese 1996: 28, 31, Abb. 3). Doposud se předpokládalo, že nositelé nejstarších knoflíkových pečetiček žili v dalekých provinciích a na pohřebištích hlavního města nebyli v průběhu 6. dynastie pohřbíváni (Wiese 1996: 165).

Co vedlo ke vzniku knoflíkových pečetiček s rytými vyobrazeními? Podle A. B. Wiese (1996: 165) se jednalo o nový způsob ochrany, jež měla na sklonku Staré říše zajistit to, co již nemohlo být zaručeno slábnoucí politickou a náboženskou mocí panovníka, která měla garantovat ochranu, zaplacení a obnovu života v zásvětí. Tímto ochráncem měl být ženě pohřbené v jižním Abúsíru bůh Bes, oblíbený v lidové víře. Jeho ikonografická vyobrazení jsou hojně doložena od Nové říše, ze Staré říše je znám pouze z knoflíkových pečeti-

Obr. 8 Knoflíkové pečetičko jehlanovitého tvaru z pohřbu v rákosové rakvi (foto M. Frouz, kresba J. Malátková)

títek – nejstarších dokladů jeho uctívání. Bes patrně plnil i funkci apotropaickou, tj. měl chránit před vším zlým. Tento druh předmětu tedy sloužil zároveň jako pečetičko i jako amulet, na jehož pečetičce plošku byly vyrývány představy obyčejných lidí (Wiese 1996: 112). Knoflíková pečetička různých tvarů a motivů (např. symbolická zvířata, bohové a jejich atributy atd.) tak tvoří nesmírně cenný pramen pro poznání náboženských a magických představ chudšího obyvatelstva Egypta na konci Staré říše a v Prvním přechodném období.

Jaké zaměstnání během svého života vykonávala tato žena, není možné zjistit. Nápoředu však poskytlo antropologické zpracování kostí. Téměř u všech svalových úponů se vyskytují slabé změny (entezopatie),⁴ které mohou do jisté míry odrážet míru prodělané pohybové zátěže během života. Nejvýraznější změny jsou v oblasti horní končetiny, především u loketního kloubu a předloktí. Zatímco u mladších dospělých jedinců může přítomnost entezopatií napovědět mnoho o běžných činnostech a fyzické aktivitě jedince, v pokročilém věku jejich výskyt narůstá bez přímé vazby na mechanickou zátěž. V porovnání s kosterními pozůstatky jiných jedinců z této lokality, jejichž věk byl také odhadnut nad padesát let, však vykazují kosti této ženy vyšší výskyt entezopatií. Je zřejmé, že na společenském žebříčku patřila žena s pečetičkem mezi osoby níže postavené a vykonávala fyzicky poměrně náročné činnosti, které však nelze konkretizovat. Ač se jednalo o chudou ženu, jež si mohla dovolit pouze skromný pohřeb s prostou hrobovou výbavou, byla pohřbena v bezprostřední blízkosti mastab vyšších hodnostářů. Záhadou zůstává, proč se tato žena nechala pohřbit v blízkosti hrobky vrchního lékaře Neferherptaha. Byla snad jeho příbuznou? Nebo byly její motivy jiné?

Závěr

Podzimní sezóna 2010 byla pokračováním systematického archeologického výzkumu jižního Abúsíru, který započali čeští egyptologové v roce 1991. Podařilo se doplnit několik střípků do zatím stále torzovitě mozaiky vývoje a podoby této části abúsírské nekropole. Dosavadní výzkumy ukazují, že povrch pouště v jižním Abúsíru pokrývaly hrobky různých velikostí a provedení, které zde byly stavěny od 3. dynastie (Bárta et al. 2010; Vymazalová – Coppens 2009). Nejhonosnější a nejvýstavnější hrobky patřící nejvyšším hodnostářům stály na vyvýšených a dobře viditelných místech. Hrobky níže postavených osob byly budovány ve volném a níže položeném prostoru – jako mastaba hlavního lékaře Neferherptaha – či na místě starších hrobek s již nefunkčním kultem, které byly rozebrány, jako např. posmrtný příbytek inspektora kněží Idžežiho a dalších. Ti nejhudší, uloženi v mělkých jámách nebo šachtách, snad chtěli být pohřbeni v blízkosti významných osob, jako tomu bylo například u starší ženy v rákosové rakvi, která žila v období 6. dynastie.

Poznámky:

¹ Poznámky prezentované v tomto příspěvku jsou výsledkem práce celého výzkumného týmu, jehož členy byli kromě vedoucího expedice a autorů příspěvku egyptologové Filip Coppens, Peter János, Lucie Jirásková, Břetislav Vachala a Hana Vymazalová, keramoložka Katarína Arias, textilní specialista Helena Březinová,

grafička Jolana Malátková, konzervátor Martin Dvořák a fotograf Martin Frouz.

- ² Pro antropologické vyhodnocení se bohužel dochovaly pouze pánevní kosti, kost křížová a kosti nohy, na jejichž základě bylo provedeno určení pohlaví a odhad věku. Ostatní bylo poničeno či ztraceno při vandalském rabování na přelomu ledna a února tohoto roku.
- ³ Enstatit vzniká tepelným rozkladem mastku při teplotě mezi 400 až 700 °C, při němž povrch získává bílou či béžovou barvu, ztrácí lesk a stává se tvrdším (více např. Wiese 1996: 96).
- ⁴ Entezopatie – změny v oblastech svalových úponů – jsou využívány v bioarcheologii při rekonstrukci běžných fyzických aktivit zkoumaných jedinců.

Literatura:

- Alliot, Maurice: 1933 *Rapport sur les fouilles de Tell Edfou (1932)*, Le Caire: Institut Français d'Archéologie Orientale.
- Bárta, Miroslav: 2001 *The Cemeteries at Abusir South I*, Praha: Set Out [Abusir V].
- 2002 *Osudy staré 4500 let*, Brandýs n. L.: Foto-Grafika Kamil Voděra.
- 2003 „České národní egyptologické centrum – projekt jižní Abúsír 2002“, in: Mynářová, Jana (ed.). *Pražské egyptologické studie 2*, Praha: Karlova Univerzita v Praze, Filozofická fakulta, Český egyptologický ústav, s. 222–232.
- Bárta, Miroslav et al.: 2009. *Tomb Complex of the Vizier Qar, his Sons Qar Junior and Senedjemib, and Iycai. Abusir South II*, Praha: Dryada [Abusir XIII].
- 2010 „Inpunerova hrobka vydává tajemství“, in: Dulíková, Veronika – Jirásková, Lucie – Mynářová, Jana (eds.). *Pražské egyptologické studie 7*, Praha: Karlova Univerzita v Praze, Filozofická fakulta, Český egyptologický ústav, s. 33–36.
- Bárta, Miroslav – Coppens, Filip – Vymazalová, Hana et al.: 2010 *Tomb of Hetepi (AS 20), Tombs AS 33–35 and AS 50–53*, Prague: Czech Institute of Egyptology, Faculty of Arts, Charles University in Prague [Abusir XIX].
- Fisher, Clarence S.: 1924 *The minor cemetery at Giza*, Philadelphia: University Museum [The Eckley B. Coxe Jr. Foundation new series 1].
- Garstang, John: 1903 *Mahasna and Bet Khallaf*, London: Quaritch [Egyptian Research Account, 7th Year].
- Hassan, Selim: 1953 *The excavations at Giza. Vol. 7., The mastabas of the seventh season and their description*, Cairo: Government Press.
- Janák, Jiří: 2005 *Brána nebes. Bohové a démoni starého Egypta*, Praha: Libri.
- Krejčí, Jaromír – Callender, Vivienne Gae – Verner Miroslav et al.: 2008 *Minor Tombs in the Royal Necropolis I (The Mastabas of Nebtyemneferes and Nakhtsare, Pyramid Complex Lepsius no. 24 and Tomb Complex Lepsius no. 25)*, Prague: Czech Institute of Egyptology, Faculty of Arts, Charles University in Prague [Abusir XII].
- Lilyquist, Christine: 1979 *Ancient Egyptian Mirrors from the Earliest Times through the Middle Kingdom*, Berlin: Deutscher Kunstverlag [Münchener ägyptologische Studien 27].
- Reisner, George Andrew: 1910 „A Scribe's Tablet Found by the Hearst Expedition at Giza“, *Zeitschrift für ägyptische Sprache und Altertumskunde* 48, s. 113–114.
- Rzeuska, Teodozja I.: 2010 „A Wooden Chest from West Saqqara and Its Enigmatic Contents. Remarks on Mummification Process in the Old Kingdom“, *Études et travaux* 23, s. 90–135.
- Seidlmayer, Stephan Johannes: 1990 *Gräberfelder aus dem Übergang vom Alten zum Mittleren Reich. Studien zur Archäologie der*

- Ersten Zwischenzeit*, Heidelberg: Heidelberger Orientverlag [Studien zur Archäologie und Geschichte Altägyptens 1].
- Scheele-Schweitz, Katrin: 2006 *Die Personennamen des Alten Reiches. Altägyptische Onomastik unter lexikographischen und soziokulturellen Aspekten*, Marburg (nepublikovaná disertační práce).
- Strudwick, Nigel: 1985 *The administration of Egypt in the Old Kingdom. The highest titles and their holders*, London: KPI [Studies in Egyptology].
- Verner Miroslav – Callender, Vivienne Gae: 2002 *Djedkare's Family Cemetery*, Prague: Czech Institute of Egyptology, Faculty of Arts, Charles University in Prague [Abusir VI].
- Vymazalová, Hana – Coppens, Filip: 2009 „Ilymeriho hrobka a okolní mastaby v jihovýchodním Abúsíru“, in: Dulíková, Veronika – Jirásková, Lucie – Mynářová, Jana (eds.). *Pražské egyptologické studie 6*, Praha: Karlova Univerzita v Praze, Filozofická fakulta, Český egyptologický ústav, s. 8–15.
- Wiese, André B.: 1996 *Die Anfänge der ägyptischen Stempelsiegel-Amulette. Eine typologische und religionsgeschichtliche Untersuchung zu den „Knopsiegeln“ und verwandten Objekten der 6. bis frühen 12. Dynastie*, Freiburg: Vandenhoeck & Ruprecht Göttingen [Orbis Biblicus et Orientalis 12, Series Archaeologica].

Abstract:**Excavation of the physician Neferherptah's tomb**

During the archaeological season at Abusir South in the autumn of 2010, the Old Kingdom stone mastaba (AS 65) from the 5th Dynasty was unearthed. Its superstructure (18.0 × 8.8 m) consists of six rooms with their upper parts destroyed. A chapel with a limestone, badly eroded and uninscribed false-door was found situated in the northern part of the tomb. Hieratic masons' marks on some of the stone blocks of the mastaba revealed the name and main title of its owner, the chief physician (*wr swnw*) Neferherptah.

The substructure of the tomb comprises two shafts, orientated in the north-south direction and roughly hewn in bedrock. The body of the tomb owner was discovered placed in a burial pit and covered with a layer of Nile mud, which was once meant to symbolise the renewal of life after reaching the realm of afterlife. Both the burial chamber of Neferherptah (shaft 2) and the one of his wife (shaft 1) had been robbed already in antiquity.

Kamenné nádoby z mastaby AS 54 v jižním Abúsíru

Lucie Jirásková

Jedním z úkolů jarní výkopové sezóny roku 2010 bylo další odkrývání velké mastaby AS 54, která se nachází na dominantním místě v jižním Abúsíru. Z vrcholu vysokého pahorku shlíží na abúsírské wádí, které v minulosti představovalo hlavní přístupovou cestu do Sakkáry, kde již od 1. dynastie stály obrovské mastaby vysokých hodnostářů a členů panovníkovy rodiny a od počátku 3. dynastie i první pyramida – Džoserova. Nejen svou polohou, ale také značnými rozměry poukazuje hrobka AS 54 na význam svého původního majitele. Mastaba byla zkoumána ve dvou sezónách, v průběhu první – jaro 2009 – byla odkryta jižní kaple, patřící mužskému majiteli hrobky, a severní nika, vyhrazená pro obětiny přinášené jeho manželce. Druhá sezóna – jaro 2010 – se soustředila na výzkum pohřebních šachet. Místo severní šachty (šachta 1) bylo poměrně dobře viditelné již na začátku výzkumu, ovšem šachta jižní, patřící samotnému hodnostáři, nebyla dosud nalezena a její ústí zůstává nadále skryto. Čištění šachty 1 brzy ukázalo, že byla zřejmě již ve starověku předmětem zájmu zlodějů, a tudíž přinejmenším narušena nebo úplně vykradena. Největším překvapením bylo obrovské množství střepů kamenných nádob, které byly objeveny již v zásypu šachty a později i v pohřební komoře. Kromě nich bylo vyzvednuto větší množství keramiky, zbytky mědi, dřeva a několik úlomků kostí. Ve srovnání s množstvím kamenných nádob byly ostatní nálezy v menšině, a proto právě kamenné nádoby představují vedle keramiky jeden z klíčových zdrojů pro dataci hrobky. Až do důkladného zpracování existovala naděje, že by se po jejich očištění mohlo na povrchu objevit buď jméno panovníka, nebo samotného majitele pohřební výbavy i s jeho tituly. Čištění a třídění střepů proběhlo až na podzim roku 2011, kdy se ukázalo, že se jedná o širší škálu materiálů a nádoby různých druhů a typů.¹

Celkem bylo objeveno více než 900 různě velkých fragmentů v několika kontextech. Menší část byla nalezena na východ od ústí šachty 1, další drobné nálezy následovaly v jednotlivých vrstvách šachty. Největší objem byl odkryt v prostoru nade dnem šachty před odvaleným portulkulísem (velkým vápencovým blokem, který původně zatarasoval vstup do pohřební komory) a zasahoval do chodbičky vedoucí k pohřební komoře (v tomto případě se jednalo o největší kusy, s výjimkou velkého tácu odkrytého v pohřební komoře), kde střepy spolu s pískem a úlomky kamene vytvářely zásypový

kužel. Poslední a opět velké množství fragmentů bylo vyzvednuto z prostoru mezi dvěma zídkami, které byly s největší pravděpodobností sekundárně postaveny v západní části pohřební komory. Střepy pocházely z nejméně 128 nádob, ovšem ani jednu z nich nebylo možné zrekonstruovat v úplnosti. Tato skutečnost svědčí o tom, že buď původně pocházely z úplně jiného kontextu, anebo byly z šachty vyzvednuty (ať už ve formě celých nádob rozbitých venku nebo ve formě střepů) a poté nahnuty zpět s tím, že část zůstala mimo šachtu 1. Z celkového počtu bylo vytrženo 34 fragmentů,